विहारसंहारयोर्व्यासपीडे । ओष्ठाभ्या मंवृकृत माहु नद्धं दुष्टं मुखेन सुषिरेण शूनम् । सन्दष्टं तु व्रीडन आह हन्वोः प्रकर्षेण तद् विक्लिष्ट माहुः । जिह्वामूलनिग्रहे ग्रस्त मेतन्नासिकयोस्त्वनुषंगे ऽनुनासिकम् । अयथामात्रं वचनं स्वराणां सन्दंशो व्यासः पीडनं निरासः । ग्रासः कंठ्ययोरनुनासिकानां सन्दष्टता विषमरागता वा । सान्तस्थाना मादिलोपान्तलोपावदेशे वा वचनं व्यञ्जनस्य । अन्योऽन्येन व्यञ्जनानां विरागो लेशेन वा वचनं पीडनं वा॥ १ ॥

(अथ द्वितीयः खण्डः)

घोषवता मनु नादः पुरस्तादादिस्थानां क्रियते धारणं वा। सोष्मोष्मणा मनु नादो ऽप्यनादो लोमश्यं च क्ष्वेडन मूष्मणां तु । वर्गेषु जिह्वाग्रथनं चतुर्षु ग्रासो मुख्ये प्रतिहारश्चतुर्थे। सरेफयोर्मध्ययोर्निरासो विक्लेशः स्थाने सकले चतुर्थे । अतिस्पर्शो बर्बरता च रेफे जिह्वान्ताग्राभ्यां * वचनं लकारे । श्वासोऽघोषनिभता वा हकारे निरासोऽन्येषूष्मसु पीडनं वा। स्वरात्परं पूर्वसस्थान माहुर्दीर्घान्निरस्तं तु विसर्जनीयम् । कंठ्याद्यथा रेफवतस्तथाहूरक्तान्नु

* "जिह्वान्ताभ्यां च"–इति क, ग।

नासिक्य मपीतरस्मात् । संयोगादेरूष्मणः पूर्वं माङ्-विसर्जनीय मधिकं स्वरोपधात् । परं यमं रक्तपरा-दघोषादूष्माणं वा घोषिणास्तत्प्रयतम् ॥ २ ॥

(अथ तृतीयः खण्डः)

शुनश्शेपो निष्षपो शास्मि निष्षाडविक्रमान् ब्रह्म विष्णुः स्म पृश्निः । स्पर्शोष्मसन्धीन् स्पर्शरेफ-सन्धीनभिप्रायांश्च परिपातयन्ति । स्वरौ कुर्वन्त्योष्ठ्य-निभौ सरेफौ तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्यन्नृभिर्नॄन् । दन्त्यान्त्सकारोपनिभानघोषान्नृष्यः पृथ्वी पृथिवीळा पृथीति । ऊष्मान्तस्याप्रत्ययं रेफपूर्वं ह्रस्वं लुम्पन्त्याहु-स्थाप्यसन्तम् । पुरुषन्ति पुरुवारार्यं माष्ट्रां हरियोज-नाय हरियूपीयायाम् । ऐयेरित्यैकार मकार माहु-र्वैयश्वे च क्रमयन्तो यकारम् । तदेवान्येषु विपरीत माहुस्तेरय्या वय्यं च हृदय्ययेति । अकारस्थान एकार माहुर्लुम्पन्ति च सय मीकार मुत्तरम् । बह्वक्षरं ह्यक्षरतां नयन्ति तथोनयीर्ध्वंनयीत्क्रोशयी-रिति ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थः खण्डः)

तदेव चान्यत्र विपर्ययेण कार्यं ऐत्वे सय मीकार माहुः । धातोर्बिभेतेर्जयतेर्नियस्माभैष्म चाजैष्म

नैष्टेति चैषु। ड्कारस्य स्थान ऋकार माहुर्ल्कारं वा चन्द्रनिर्णिक्सुशिल्पे। अनन्तरे तद्विपरीत माहु-स्तालव्ये शृङ्गे बिभृयाद्विवृत्ताः। तालुस्थानो व्यञ्जना-दुत्तरश्चेदयकारस्तत्र यकार माहुः। शुनश्शेपः शास्मि ववर्जुषीणा मत्के विरप्शीति निदर्शनानि। लुम्पन्ति वा सन्त मेवं यकारं ज्यैष्ठ्याय सम्वारन्नापृच्छ्य मृम्वा। व्यस्यन्त्यन्तर्महतोऽव्यायतं तं दीर्घायुः सूर्यो दृशदीक्तं जर्जम्। लुम्पन्त्यन्तस्थां क्रमयन्ति वैतां स्वरात्सस्थानादवरां परां वा। स्वस्तये ऽधायि भुव-नेय मूचू रक्तं ह्रस्वं द्राघयंत्युग्रँ ओकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमः खण्डः)

हकारसोष्मोपहिताद्यकाराद्वकाराद्वासवर्णसोष्मो-ष्मपूर्वात्। तत्सस्थानं पूर्व मूष्माण माहुस्तुच्छ्यान् दघ्रा आपृच्छ्य मृभ्वा ह्वये ह्यः। पकारवर्गोपहिताच्च रक्तादन्यं यमं टस्नुताप्नान मौभ्नात्। अनुस्वार मुपधां वान्यवर्णां स्वरोपधात्सोष्मयमोदयश्चेत्। तं घ्नन्त्य-ञ्जमो जङ्घ्नत ईङ्खयन्तीः सञ्ज्ञातरूपो ऽथ सञ्ज्ञान मिन्द्रः। सान्तस्थादौ धारयन्तः परक्रमं शर्मन्त्स्या-मास्मिन्सुजनाक्षु धीयतः। रक्तौ रागः समवाये स्वराणां न नूनं नृम्णं नृमणा नृभिर्न्न्। रक्तात्तु

सोऽभ्मा क्रियते हकारो दध्यङ् ह देवान् हवते महान् हि। संयोगानां स्वरभक्त्या व्यवायो विक्रमणं क्रमणं वा यथोक्तम्। विपर्ययो वा व्यत तित्विले जमन् द्रप्सो ऽजुषन्त्सासंयोऽष्टाम्प्रनेष्टात् ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठः खण्डः)

विवृत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनं यथा याऐच्छ्श्च यऔशिजश्च। इ उ सन्धौ सन्ध्यवचनं च कासुचित्स इदस्ता कस्त उषो यथैते। समानवर्णासु विपर्ययो वा यथा ह्यूती इन्द्र क आसतश्च। अभिव्यादानञ्च विवृत्तिपूर्वे कंठ्ये ता आपोऽवसा एति दीर्घे। न दोषाणां स्वरसंयोगजाना मन्तो गम्यः सङ्ख्ययाथेतरेषाम्। शक्यस्तु शास्त्रादधि साधुधर्मो युक्तेन कृत्स्नः प्रतिपत्तु मस्मात्। अकारस्य करणावस्थयान्यान्स्वरान्ब्रूयात्तद्धि सम्पन्न माहुः। परानकारोदयवद्विवच्चेत् सर्वंच वर्णानिति सम्प्रदेषा। शास्त्रापवादात्प्रतिपत्तिभेदान्निन्दन्त्यकृत्स्नेति च वर्णशिक्षाम्। नैतेन शास्त्रेण विशिष्यतेऽन्यैः कृत्स्नस्य वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम् ॥ ६ ॥

॥ इति पार्षदे तृतीयस्य द्वितीयं पटलम् ॥ २॥१४॥

॥ अथ तृतीयाध्याये तृतीयं पटलम् ॥

(तत्रायं प्रथमः खण्डः)

पारायणं वर्त्तयेद्ब्रह्मचारी गुरुः शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यः। अध्यासीनो दिश मेकां प्रशस्तां प्राची मुदीची मपराजितां वा। एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेद् द्वौ वा भूयांसस्तु यथावकाशम्। तेऽधीहिभो३ इत्यभिचोदयन्ति गुरुं शिष्या उपसंगृह्य सर्वे। स ॐ३ मिति प्रस्वरति त्रिमात्रः प्रस्तारः स्थाने स भवत्युदात्तः। चतुर्मात्रो वाऽऽपूर्वोऽनुदात्तः षण्मात्रो वा भवति द्विः स्वरः सन्। अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यं स्वर्गद्वारं ब्रह्म वरिष्ठ मेतत्। मुखं स्वाध्यायस्य भवेन्न चैतत्सन्दध्यात् स्वाध्यायगतं परेण। प्रचोदितो ऽभिक्रमते यथास्य क्रमः परस्ताद्विहितस्तथैव। सर्वोदात्तं त्विह तस्मिन्नपृक्त मदे प्रयुक्तं द्विरुपस्थितं वा ॥१॥

(अथ द्वितीयः खण्डः)

अभिक्रान्ते द्वेपदे वाधिके वा पूर्वं पदं प्रथमः प्राह शिष्यः। निर्वाच्ये तु भो३ इति चोदना स्यान्निरुक्ता ॐ भो३ इति चाभ्यनुज्ञा। परिपन्नं प्राकृत मूष्मसन्धिं नकारस्य लोपरेफोष्मभावम्। असंयुक्त मृपरं रेफसन्धिं विवृत्ति मित्यत्र निदर्शनानि। प्रत्यु-

न्नार्यैतद्वचनं परस्य शिष्यस्य स्याह्नो३ इति चोदना वा। अर्द्धर्चोदर्केषु तु वर्जयेयुरध्यायान्तेषूभयथा स्मरन्ति। गुरुः शिष्यस्य पद माह मुख्यं समासश्चेदसमासो यदि द्वे। एतेन कल्पेन समाप्य प्रश्नं प्रत्याम्नायुस्तं पुनरेव सर्वे। तत ऊर्द्ध्वं सन्ततं संवृतेन प्रविग्रहेण सृहवग्रहेण। सर्वोदात्तेन च चर्चयेयुः सर्व इमान्युपस्थापयन्तः पदानि ॥ २ ॥

(अथ तृतीयः खण्डः)

अभ्युत्परानिर्व्युपसम्प्रतिप्रन्यत्यध्यपादुःस्वपिपर्यवानु। आद्यं स्थितोपस्थित मेक मेषा मर्द्धर्चान्ते कुर्युरथो द्विषम्धौ। च घ हि वेति सर्वच तेषा मनेकं चेत्सन्निपतेद् द्वितीयम्। समस्यन्तश्च द्विपदाश्चर्चयेयुर्व्यवस्यन्त * इतरास्त्रर्च्चयेयुः। दक्षिणाय प्रथमं प्रश्न माह प्रदक्षिणं तत ऊर्द्धं परीयुः। एवं सर्वे प्रश्नशोऽध्याय मुक्त्वोपसंगृह्यातिसृष्टा यथार्थम्। प्रश्नस्तृचः पङ्क्तिषु तु द्वृचो वा द्वे द्वे च पङ्क्तेरधिकाक्षरेषु। एका च सूक्तं समयास्तु गण्याः परावराद्वर्या द्विपदे यथैका। सूक्तस्य शेषोऽल्पतरो यदि स्यात्पूर्वं स गच्छेद् यदि नु द्वृचो वा। तं षष्टिरध्याय उपाधिका वा सूक्ते समाप्ते

* "द्विपदार्द्धर्चौ व्यवस्यन्त"—इति ख, ग।

यदि ते समाम्नाः। भो३ इत्यर्द्धर्चे गुरुणोक्त आह शिष्य ॐ भो३ इत्युचिता मृचं च। अथैके प्राहुरनुसंहितं तत्पारायणे प्रवचनं प्रशस्तम् ॥ ३ ॥

॥ इति पार्षदे तृतीयस्य तृतीयं पटलम् ॥ ३ ॥१५॥

॥ अथ तृतीयाध्याये चतुर्थं पटलम् ॥

(तत्रायं प्रथमः खण्डः)

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती च प्रजापतेः। पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् जगती च सप्त च्छन्दांसि तानि ह। अष्टाक्षरप्रभृतीनि चतुर्भूयः परं परम्। दैवान्यपि च सप्तैव सप्त चैवासुराण्यपि। एकोत्तराणि देवानां तान्येवैकाक्षरादधि। एकावमान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात्। तानि त्रीणि समागम्य सनामानि सनाम तत्। एकं भवत्यृषिच्छन्दस्तथा गच्छन्ति सम्पदम्। एवं त्रिप्रकृतीन्याहुर्युक्तानि चतुरुत्तरम्। ऋषिच्छन्दांसि तैः प्रायो मन्त्रश्लोकश्च वर्त्तते ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयः खण्डः)

तत्पादो यजुषां छन्दः साम्नां तु द्व्यावृचां त्रयः।

गायत्र्यादिजगत्यन्त मेकद्वित्र्यधिकं नु तत् । आर्ष-वत्तत्समाहारो ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः । अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो मता । यजुषां षडृचां त्रिः षट् साम्नां द्वादश सम्पदि । एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु द्व्युत्तरः । ऋचान्तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मो वर्गः षडुत्तरः । ऋषीणान्तु त्रयो वर्गाः सप्तका एव नेतरे । ऋषिच्छन्दांसि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा षडक्षराः । इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीळितो दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयः खण्डः)

पञ्चकाः पञ्च षड् वान्त्यः पदपङ्क्तिर्हि सा भुरिक् । द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः । अधा-हीन्द्रेति च तृचौ घृत मग्ने त मित्यृचः । अष्टको दशकः सप्ती विद्वांसाविति सा भुरिक् । युवाकुहीति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट् । सैषा पादनिचृन्नाम गायत्र्यैकविंशिका । षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतॄणां विवाचीति । यस्याः सातिनिचृन्नाम गायत्री द्विर्दशा-क्षरा । षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तुह्यासावातिथिं यथा । षडक्षरः प्रकृत्यैष व्यूहेनाष्टाक्षरोऽपि वा ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थः खण्डः)

उत्तरोत्तरिणः पादाः षट् सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री वर्द्धमानैषा त्व मग्ने यज्ञाना मिति । अष्टकौ मध्यमः षट्क एकेषा मुपदिश्यते । स नो वाजेषु पादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते । आद्यान्त्यौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशको भवेत् । यवमध्या तु गायत्री सस्तुन्व इति दृश्यते । षडक्षरः सप्ताक्षरस्तत एकादशाक्षरः । एषोष्णिग्गर्भा गायत्री ता मे अश्व्याना मिति । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पादैर्वर्त्तते त्रिभिः । पूर्वावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमः खण्डः)

पुरउष्णिक्तु सा तस्मिन् प्रथमे मध्यमे ककुप् । अग्ने वाजस्य तच्चक्षुः सुदेवः समहेति च । ऋचो निदर्शनायैताः परायास्ता यथोदिताः । सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्व नदं मंसीमहीति च । पादैरनुष्टुभौ विद्यादक्षरैरुष्णिहाविमे । दृदी रेक्ण इति त्वेषा ककुम्न्यङ्कुशिरा निचृत् । एकादशोऽस्याः प्रथम उत्तमस्तुरक्षरः । एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैकः षडक्षरः । उष्णिक् पिपीलिकमध्या हरी यस्येति दृश्यते । ताभ्यां परः षडक्षरः प्रया तनुशिरा नाम ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठः खण्डः)

आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरे ऽष्टाक्षरास्त्रयः। अनुष्टुब्गर्भैषोष्णिक् सा आगस्त्येऽस्ति पितु न्विति। द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारो ऽष्टाक्षराः समाः। कृतिर्द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षरः परः। यस्यास्त्वष्टाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्यमा। नवकौ द्वादशौ द्व्यूना ता विद्वांसेति काविराट्। तेषा मेकाधिकावन्त्यौ नष्टरूपा विपृच्छामि। दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैकादशाक्षराः। षण्महापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्यः पञ्चपञ्चकाः। मा कस्मै पर्यूषु श्रुध्यग्ने तव स्वादिष्ठा ता ऋचः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमः खण्डः)

चतुष्पदा तु बृहती प्रायः षट्त्रिंशदक्षरा। अष्टाक्षरास्त्रयः पादास्तृतीयो द्वादशाक्षरः। पुरस्ताद्-बृहती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे। उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते द्वितीये न्यङ्कुसारिणी। स्कन्धोग्रीव्युरोबृहती चैवैनां प्रतिजानते। त्रयो द्वादशका यस्याः सा ह्यौर्ध्वबृहती विराट्। महो यो ऽधीन्नतं मत्स्रीजान मिदजीजनः। अश्विनोर्दशकौ मध्ये विष्टारबृहती युवम्। एकाग-

स्त्ये पितुस्तोमे नवाक्षरपदोत्तमा। द्वयोश्चोपेद माहार्षं सर्वे व्यूहे नवाक्षराः ॥ ७ ॥

(अथ अष्टमः खण्डः)

त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चाष्टाक्षरो यदि। अभि वो वीर मित्येषा सा पिपीलिकमध्यमा। नवकाष्टदशसहैकः परमोऽष्ट च यदि पादाः। बृहती विषमपदा सासनितः सुसनितश्च। पङ्क्तिरष्टाक्षराः पञ्च चत्वारो दशका विराट्। आदेशे ऽष्टाक्षरौ विद्यात् सोपसर्गेषु नामसु। युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ। सा सतोबृहती नाम विपरीता विपर्यये। आस्तारपङ्क्तिरादितः प्रस्तारपङ्क्तिरन्ततः। संस्तारपङ्क्तिर्मध्यतो विष्टारपंक्तिर्वाह्यतः ॥ ८ ॥

(अथ नवमः खण्डः)

मन्ये त्वा मा ते राधांसि य ऋष्व आग्निं मह्रीति च। पितुभृतो नाग्ने तव ता ऋचोऽत्र निदर्शनम्। चतुश्चत्वारिंशत् त्रिष्टुबक्षराणि चतुष्पदा। एकादशाक्षरैः पादैर्द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरौ। प्रायश्चोपजगत्येषा परश्चात्र तु सा त्रिष्टुप्। वैराजजागतैः

पादैर्या * वाचेत्यभिसारिणी। नवको दशको वा स्यादेको ऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः। एकादशाक्षरस्यापि विराट्स्थाना ह नाम सा। पूर्वौ दशाक्षरौ पादा उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः। विराट्पूर्वा ह नामैषा त्रिष्टुप्पंक्त्युत्तरैव वा ॥ ९ ॥

(अथ दशमः खण्डः)

त्रयश्चैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः। विराड्रूपा ह नामैषा त्रिष्टुम्नाक्षरसम्पदा। त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः क्वचित्। एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः। चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः। सा महाबृहती नाम यवमध्या तु मध्यमे। सो चिन्नु सनेमि शुध्येव क्रौळन्यद्वाग्निनेन्द्रेण। नमो वाके बृहद्भिश्च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम्। पञ्चाशज्जगती द्वूना चत्वारो द्वादशाक्षराः। तदस्या बहुलं वृत्तं महापङ्क्तिः षड़ष्टकाः। अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा। महासतोबृहत्यर्द्धे व्यूहयोरेतयोः सह। सम्पाते त्वेति पादान्ते देववान् सप्तविंशके। अस्मा उ षूभे यदिन्द्र सूर्ये

* "वैराजौ जागतौ पादौ यौ"—इति ख, घ।

विष मिति तृचः * । आयः पञ्चौ विश्वासां च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम् ॥ १० ॥

(अथ एकादशः खण्डः)

द्वावतिच्छन्दसां वर्गा उत्तरौ चतुरुत्तरौ । प्रथमातिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा । षट्पञ्चाशत्तु शक्करी षष्टिरेवातिशक्करी । उत्तराष्टिचतुःषष्टिस्ततोऽष्टाषष्टिरत्यष्टिः । षट्सप्ततिस्त्वतिधृतिर्धृतिः पूर्वा द्विसप्ततिः । सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजे । कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते । अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विनवतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ॥ ११ ॥

(अथ द्वादशः खण्डः)

त मिन्द्रं प्रोषु सुषुम त्रिकद्रुकेष्वया रुचा । सखे च सहि शर्द्धश्च मध्यमो वर्ग उच्यते । आसु कृतिस्तु प्रकृतिर्ध्रुवं पूर्वा ततस्तु या । आकृतिर्यदि ते मात्रा मेषी विकृतिरुच्यते । संकृतिस्तु न वै तत्र देवो

* "मेहा न उग्रेति षट्"—इति घ ।

अग्नि स्त्वभिकृतिः। सर्वस्येत्युत्कृतिस्तत्र तृतीयो वर्ग उच्यते ॥ १२ ॥

॥ इति पार्षदे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं पटलम् ॥४॥१६॥

॥ अथ तृतीयाध्याये पञ्चमं पटलम् ॥

(तत्रायं प्रथमः खण्डः)

एवं क्लृप्तप्रमाणानां छन्दसा मुपदिश्यते। एकद्व्यूनाधिका सैव निचृदूनाधिका भुरिक्। विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यां या विषये स्थिताः। स्वराज एवं पूर्वस्य याः काश्चैवङ्गता ऋचः। याः काश्चिद् बहुपादास्तु * गायत्री हीनतां गताः। अक्षरैर्बहुभिस्तास्तु गायत्र उपधारयेत्। ता राट् विराट् स्वराट् सम्राट् स्ववशिनी परमेष्ठी। प्रतिष्ठा प्रत्न ममृतं वृषा शुक्रं जीवं पयः। तृप्त मर्णो ऽशो ऽम्भो ऽम्बु वार्यापश्चोदक मुत्तमम्। दैवतं छन्दसा मत्र वच्यते तत उत्तरम्। अग्नेर्गायत्रातोऽधि द्वे भक्त्या दैवत माहतुः। सप्तानां छन्दसा मृचौ न पङ्क्तिः सा तु वासवी ॥ १ ॥

---

* "बहुरूपास्तु"-इति घ ।

(अथ द्वितीयः खण्डः)

प्राजापत्या त्वतिच्छन्दा विच्छन्दा वायुदेवता। द्विपदा पौरुषं छन्दो ब्राह्मी त्वेकपदा स्मृता *। एतेनैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते। श्वेतञ्च सारङ्ग मतः पिशङ्गं कृष्ण मेव च। नीलञ्च लोहितञ्चैव सुवर्ण मिव सप्तमम्। अरुणं श्याम-गौरे च बभ्रुतो नकुलं तथा। पृश्निवर्णं तु वैराजं निचृच्छ्यावं पृषङ्गुरिक्। ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतम्। मा प्रमा प्रतिमोपमा सम्मा च चतुरक्षरात्। चतुरुत्तर मुद्यन्ति पञ्च च्छन्दांसि तानि ह ॥ २ ॥

(अथ तृतीयः खण्डः)

ऋषीका सर्षीका मर्षीका सर्वमात्रा विराट्कामा। द्व्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्यनुचक्षते। अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम्। विद्याद् विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्ऋचाम्। व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदि। क्षैप्रवर्णांश्च संयोगान् व्यवेयात् सदृशैः स्वरैः। पदाभेदेन पादानां विभागो ऽभिसमीक्ष्य तु। छन्दसः सम्पदं तां तां यां यां मन्येत

* क-पुस्तके तु प्राजापत्यादीनि पदानि बहुवचनान्तानि।

पादतः। प्रायोऽर्थौ वृत्त मित्येते पादज्ञानस्य हेतवः। विशेषसन्निपाते तु पूर्वं पूर्वं परम्परम् ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थः खण्डः)

अनुदात्तन्तु पादादौ नो वर्जं विद्यते पदम्। पादादावनुदात्तन्तु यदन्यत्तदिहोदितम्। वशेऽस्तीयच्चसील्वक माभिष्ट इति च त्वचे *। नेति पूर्वाणि सर्वाणि मधुच्छन्दस्यृतावृधौ। स्तोमशब्दे परेऽधायुग्तशब्दे परे स्विधत्। हुवे तुराणां यत्पूर्वं तृपन्मरुत उत्तरम्। प्रेदं ब्रह्मेति चैतस्मिन् सूक्ते पादोऽस्ति पञ्चमः। सर्वानुदात्तः षट्स्वृत्स्वादितस्च चतुर्दशः। पादौ गायत्रवैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ। एकादशद्वादशिनौ विद्यात् त्रैष्टुभजागतौ ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमः खण्डः)

वर्षिष्ठाणिष्ठयोरेषां लघूपोत्तम मक्षरम्। गुर्वेवेतरयोर्ऋचु तद् वृत्तं छन्दसां प्राहुः। एतैश्छन्दांसि वर्त्तन्ते सर्वाण्यन्यैरतोऽल्पशः। एतद्विकारा एवान्ये सर्वे तु प्राकृताः समाः। एका एकपदैतेषां द्वौ पादौ द्विपदोच्यते। ते तु तेनैव प्रोच्येते सरूपे यस्य पादतः। न दाशतयेरकपदा का चिदस्तीति वैयास्कः।

* "त्वचे चाभिष्ट इत्यपि"—इति च।

अन्यच्च वैमद्याः * सैकादशिनी मुखतो विराट्। आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्यासानेकपातिनः। अध्यासानपि केचित् त्वाहुरेकपदा इमाः। आवां सुम्ने असिक्न्यां द्वे उरौ देवाः सिसक्तु नः। पादा एकाधिकाः सन्ति छन्दसां चतुरक्षरात् ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठः खण्डः)

सन्त्यतिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात्। षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टादशाक्षरः। एकादशैव छन्दांसि ये पादाः † षोड़शाक्षराः। सर्वे चिकद्रुकीयासु नाकुले ‡ ऽष्टादशाक्षरः। अवमंहो ऽविकर्षेण ज्येष्ठा दाशतयीष्वृचाम्। विकर्षेण तु पादैश्च स हि शर्द्ध इति स्मृता। अणिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी पुरूतमम्। अविकर्षेण सौभरी प्रेष्ठ म्वादि क्रसीयसी। विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आहुश्चतुष्पदाः। कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादांस्तांस्तथाक्षरपङ्क्तयः ॥ ६ ॥

॥ इति पार्षदे तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं पटलम् ॥५॥१८॥

---

* "वैमद्या अन्यच्च"—इति क। † "पादा ये"—इति घ।

‡ "नाकुलो"—इति क।

॥ अथ तृतीयाध्याये षष्ठं पटलम् ॥

(तत्रायं प्रथमः खण्डः)

बार्हतो बृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु काकुभः। एतौ सतोबृहत्यन्तौ प्रगाथौ भवतो दृचौ। त्व मङ्ग प्र वो यज्ञं मा चिद् बृहदु गायिषे। बार्हताः काकुभाना-हुस्तं गूर्द्धय वयम्भिवति। अनुष्टुब् द्वे च गायत्र्यावेष आनुष्टुभः स्मृतः। विराजावभि सम्पन्नः पद्याच्चर्ये स उत्थितः। आकृतिर्व्यपदेशानां प्राय आदित आदितः। गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायो गायत्र-बार्हतः। गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे। औष्णिहस्तूष्णिहा पूर्वः पङ्क्त्यन्तः पाङ्क्त-काकुभः॥ १॥

(अथ द्वितीयः खण्डः)

त मिन्द्रञ्च सुनीथश्च य मादित्या स एव च। अदान् मे पौरुकुत्स्यश्च ता ऋचो ऽच निदर्शनम्। महासतोबृहत्यन्तो यो महाबृहतीमुखः। स महा-बार्हतो नाम बार्हतो बृहतीमुखः। अथो अतिजग-त्यन्तो यवमध्योत्तरोऽपि च। बृहद्भिस्तम्बो नेमिञ्च वामो वामस्य ता ऋचः। न हि ते विपरीतान्तो

मो षु त्वा द्विपदाधिकः। अनुष्टुब् जगती चैव विश्वेषा मिरज्यन्तञ्च। द्विपदा बृहती चैव स नो वाजेष्विति स्मृतः। ककुप्पूर्वस्तु को वेद स्मृतः काकुभ बार्हतः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयः खण्डः)

आनुष्टुभौष्णिहं विद्यात्तेम आहुर्य आययुः। तेन स्वाध्वं बृहत्यादि बार्हतानुष्टुभः स्मृतः। अग्निं वः पूर्व्यं मित्येषोऽनुष्टुप्पङ्क्तिरेव च। यदद्रिगावो अद्रिगू ककुप् च त्रिष्टुबेव च। यदद्य वा मनुष्टुप् च त्रिष्टुप् चैवोपदिश्यते। यत्स्थो दीर्घेति च त्वेषा बृहती त्रिष्टुबेव च। आयन्मावेनास्त्रिष्टुप् च जगती चोपदिश्यते। तावृधन्तावनुष्टुप् च महासतोमुखा विराट् *। जागतस्त्वददा अभी प्रगाथस्त्रिष्टु-बुत्तरः। उत्तरस्त्रैष्टुभस्तस्माज्जगत्युत्तर उच्यते॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थः खण्डः)

त्व मेतां जन च द्वौ द्वौ स घा राजेति च स्मृतौ। त्व मग्न पारे रजसो जागतौ त्रिष्टुबुत्तरौ। स-व्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम्। व्यञ्ज-

* "महासतोमुखैव च" इति क।

नान्युत्तरस्यैव स्वरस्यान्त्यं तु पूर्वभाक्। विसर्जनीयानुस्वारौ भजेते पूर्व मक्षरम्। संयोगादिश्च वैवं च सहक्रम्य: परक्रमे। गुर्वक्षरं लघु ह्रस्वं न चेत् संयोग उत्तर:। अनुस्वारश्च संयोगं विद्याद्व्यञ्जनसङ्गमम्। गुरु दीर्घं गरीयस्तु यदि सव्यञ्जनं भवेत्। लघु सव्यञ्जनं ह्रस्वं लघीयो व्यञ्जनादृते ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चम: खण्ड:)

छन्दस्तुरीयेण समानसङ्ख्यया छन्दसोऽन्यस्य भवन्त्यृचोऽन्या:। यावत्तुरीयं भवति स्व मासां तावत्य एता इतरा भवन्ति। द्वाभ्या मवस्येत् त्रिपदासु पूर्वं पादेन पश्चात् क्वचिदन्यथैतत्। मध्येऽवसानं तु चतुष्पदानां त्रिभि: समस्तैरवरै: परैर्वा। पङ्क्त्यां द्विशो वा तत उत्तरेण त्रिभि: परैर्वा विपरीत मेतत्। द्विश स्त्रिशो वा परतश्चतुर्भि: स्यात् षट्पदाना मवसान मेतत्। त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं स्याद् द्विशस्त्रिशो वा यदि वा समस्तम्। द्वाभ्यां पुन: सप्तपदावसानं द्वाभ्यास्च मध्येऽष्टपदासु विद्यात्। अग्नि मीळे इतैरिव गायन्त्येत मधीन्विति। अयं चक्रं नाकिष्ट्व नकिर्देवा मिनीमसि ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठः खण्डः)

विश्वान् देवान् हवामहे सत्रपो निष्कं सुषुम । न हि वां प्रोषु स हि शईश्च ता ऋचोऽच निदर्शनम् । द्वाभ्यां पादेन च द्वाभ्यां * तव त्यत्पञ्चपदाष्टिः । अव्यूहेनातिशक्वरी तृतीयः षोडशाक्षरः । चतुर्भिस्तत एकेनाग्ने त मद्येति च । चतुर्भिस्तु परं द्वाभ्यां तव स्वादिष्ठा तच्छंयोः । भरद्वाजाय तन्नचतुरधीहृत्वाहृतेरिव । एतासु न व्यवस्थन्त्येके द्वादशकादिषु । प्रश्नस्तृचः पङ्क्तिषु तु तृचो वा द्वे द्वे च पङ्क्तेरधिकाक्षरेषु । एका च सूक्तं समयास्तु गण्याः परावराद्ग्रा द्विपदे यथैका । सूक्तस्य शेषोऽल्पतरो यदि स्यात् पूर्वं स गच्छेद्यादि नु तृचो वा । ते षष्टिरध्याय उपाधिका वा सूक्ते समाप्ते यदि ते समाम्नाः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमः खण्डः)

सर्वाणि भूतानि मनोगतिश्च स्पर्शाश्च गन्धाश्च रसाश्च सर्वे । शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत् त्रिष्टुब्जगत्यौ समुपैति भक्त्या । गुर्वक्षराणां गुरु वृत्ति सर्वं गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यात् । लघ्वक्षराणां लघु वृत्ति सर्वं लघ्वक्षरं जागतमेव विद्यात् । यश्छन्दसां

---

* "द्वाभ्यां तु" इति घ ।

वेद विशेष मेतं भूतानि च त्रैष्टुभजागतानि ।
सर्वाणि रूपाणि च भक्तितः सः * स्वर्गं जयत्येभि-
रथामृतत्वं स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्व मिति ॥ ७ ॥

॥ इति पार्षदे† तृतीयाध्यायस्य षष्ठं पटलम्‡ ॥६॥१८॥

॥ इति पार्षदसूत्रं समाप्तम् § ॥

———

* "भक्तितो यः"–इति क ।

† "इति पार्षदे लक्षणग्रन्थे"–इति ख ।

‡ "अष्टादशपटलं समाप्तम्"–इति ग, घ (आदितः) ।

§ "समाप्त मेतत् परिशिष्टम्"–इति ख ।

॥ पार्षदसूत्रम् ॥

(ऋग्वेदस्य प्रातिशाख्यम्)

॥ भगवता शौनकमहामुनिना प्रोक्तम् ॥

चट्टोपाध्यायावसथभट्टाचार्यान्वयेन

सामश्रमीत्युपनामश्रीसत्यव्रतशर्म्मणा सम्पादितम्।

कलिकाता—सत्ययन्त्रतः

(१६/१, घोषेस् लेन)

॥ श्रीमहेन्द्रनाथसरकारेण मुद्रितं सम्पादकेनैव प्रकाशितम् ॥

॥ संवत् १९५२ ॥